

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 15 (17344)

2007 чылдың
ФЕВРАЛЬ 8,
четверг

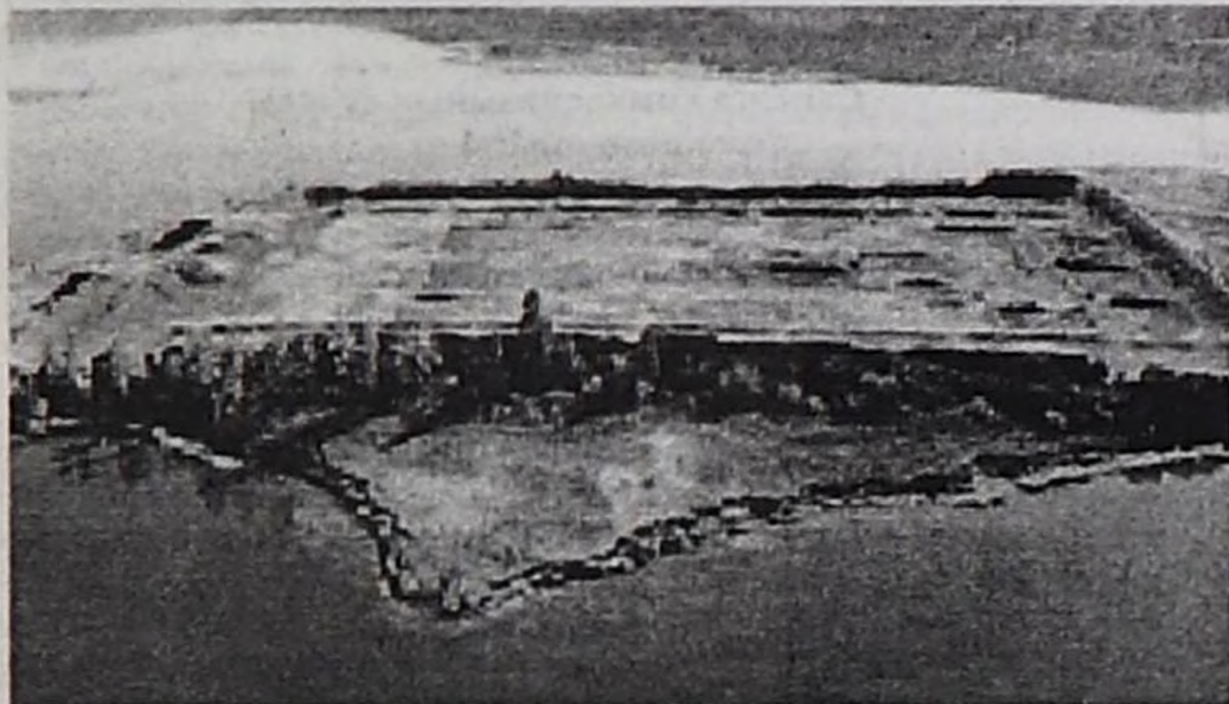
Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 15.30.
Садар өртэ 4 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Парлалга конференциязы

ПОР-БАЖЫҢ ШИВЭЭЗИНИҢ ЧАЖЫДЫ АЖЫТТЫНАР

РФ-тиң Онза байдалдар сайыды С.К.Шойгу Москвадан телевидение дамчыштыр республиканың массалыг информация чепсектериниң журналистери-биле парлалга конференциязын февраль 5-те эрттирген. РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Тыва Республикада Кол эргелелиниң начальниги Э.Д. Байыроол парлалга конференциязын ажиткан.

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы **А.В. Брокертке** сөстү берген. Тер-Хөлде Пор-Бажың шивээзин шинчилээр болгаш катап тургузар дугайында Силерниң эгелээшкиниңер-биле ажилдап кылган телевиделди Россияның өске девискээрлериниң кижилери-биле бир дөмей Тываның чону улуг сонургал-биле хүлээп алганын,

республикага уjur-дузалыг телевиделди боттандырырынга идепкейлиг киржир күзелдин илередип турарын ол чугаалаан. ТР-ниң Чазак телевиделди деткип турар, ону кылырынга боттуг дузаны чедирерин, деткимчени көргүзөрин сайытка дыңнаткан.

С.К.Шойгу ону дыңнааш, шынап-ла, телевиделди деткип турарлар Россияда хөйүн айыт-

каш, ол доостурга республикага кайы хире ажык-дузалыг болурун чугаалаан. Эвээш эвес улус ажилдаар черлерни алып, чараш бойду сурмалдыг байлак черге культураның тураскаалы ажиттынар, туристерге, төөгүчүлерге таарымчалыг байдалдар тургустунар болгаш өске-даа ажыктыг чүүлдер тыптыр. ТР-ниң Чазаның удуртулгазының, эртемденнерин, аныктарнын, орта ажылдаар күзелдиг кижилериниң деткимчези чокка төлевилелди боттандырыры бергезин Сергей Күжүгетович айыткан.

Сергей Күжүгетовичиден хөй санниг айтырыгларны журналистер салган, оларнын чамдыктарын, аңаа берген допчу харыларны моон адаанда парлаан.
(Уланчызы 3-ку арында).

Маргыштыг айтырыг

Тыва Республиканың Конституция суду эрткен пятницада Тыва Республиканың Конституциязының 28 чүүлүнүн 1-кезээн, 54 чүүлүн болгаш 97 чүүлүнүн 1 болгаш 2 кезектерин тайылбырлаарының дугайында херектиң талазы-биле хүлээп алганы Доктаалын чарлаан.

СТУДЕНТИНИ КЫМ КАМГАЛААРЫЛ?

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының чаңгыс мандаттыг сонгулда округунуң талазы-биле сонгулдаларында хамаатыларның идепкейлиг сонгулда эргезиниң дугайында айтырыл-биле холбашкан шийтирнин тайылбырлап бээрин **Тыва Республиканың Конституция судунуң даргазы О.Л.-С. Салчактан** дилээн бис.

— **Оскал-оол Лама-Сүрүң-ович**, ук шийтир езугаар алырга, түр чурттап турар чериниң — нийти чуртталга чериниң, чок-ла болза өөредилге албан чериниң аайы-биле бүрүткеткен, хүндүскү салбырда өөренип турар студентилер түр чурттап турар чериниң кызыгаарында чаңгыс мандаттыг сонгулда округунуң талазы-биле депутаттарның сонгулдаларында бадылаар эрге чок болуп турар ышкажыл. Студентилер түр бүрүткеткен чериниң аайы-биле идепкейлиг сонгулда эргези чок болуп турар-дыр. Бодунуң конститусчу эргелерин шийгээдип күүседире-биле олар чанар апарлар

нар. Оон аңгыда, Россия Федерациязының субъектилери база күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарынче сонгулдаларның айтырыгларын өйлеп-таарыштырып турар бодунуң хоойлуларын хүлээп алып.

Шак ынчалдыр, бистиң республикада Улуг Хуралдың палаталарының депутаттарының сонгулдаларын өйлеп-таарыштырып турар хоойлулар хүлээп алдынган. Хоойлужудулга палатазының депутаттарының сонгулдаларының дугайында хоойлууда чаңгыс мандаттыг сонгулда округунуң талазы-биле сонгулдаларда чурттап турар чери сонгулда округунуң иштинде турар хамаатыларга идепкейлиг сонгулда эргезин бээриниң дугайында норма-чижек бар. Чурттап турар чери сонгулда округунуң кызыгаарында дашкаар турар хамаатылар идепкейлиг сонгулда эргелиг болур бе? Бистиң бо таварылгавыста чугаа Кызыл хоорайның дээди болгаш ортумак өөредилге албан черлериниң студентилериниң дугайында чоруп турар, олар түр чурттап

турар чериниң аайы-биле, өскээр чугаалаарга, өөренип турар чериниң аайы-биле бүрүткеткенер болгай.

Бо сонгулдаларны өйлеп-таарыштырып турар республика хоойлузунда түр чурттап турар чериниң — нийти чуртталга чериниң, чок-ла болза өөредилге албан чериниң аайы-биле бүрүткеткен, хүндүскү салбырда өөренип турар студентилерге эрге берип турар тускай норма-чижек чок. Бистиң билеривис-биле алырга, ук хоойлуну ажылдап кылган кижиги эрги чыыштын Хоойлужудулга палатазының күрүне тургузуунуң, тус чер бот-башкарылгазының болгаш регионнар аразында харылзааларнын талазы-биле комитеттиң даргазы А.П. Дамба-Хуурак чүве ийин. Оон аңгыда, ол хоойлу төлевилелин үш номчулгада хүлээп алган Хоойлужудулга палатазының депутаттары ону ук норма-чижек чокка арттырып каан.

Бистиң санап турарывыс-биле алырга, ук байдал хүлээп алдынган хоойлуну чүүлүг деп көргөн Төлээлекчилер палатазының база Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының чедир көрбээниниң ужун тургустунуп келген. Айтырыгның чогулчалыг шийтирлээшкинин бистер хоойлу же чаңгыс мандаттыг сонгулда округунуң талазы-биле сонгулдаларда түр чурттап турар чериниң — нийти чуртталга чериниң, чок-ла болза өөредилге албан чериниң аайы-биле бүрүткеткен, хүндүскү салбырда өөренип турар студентилерге идепкейлиг сонгулда эргезин берип турар тускай норма-чижекти киирери кылдыр көрүп турар бис.

Боттуң инф.

Бөгүн Россияның эртем хуну

Эртемниң хүндүлүг ажылдакчылары!

Профессионал байырлалыңар-биле – россияжи эртемниң хүнү-биле чүрээмниң ханызындан байыр чедирдим. Ук хүн бодунуң эгезин 1724 чылдың февраль 8-те алган, ынчан Петр I-ниң айтышкынын езугаар Сенаттын Чарлыы-биле Санкт-Петербургтуң эртем болгаш уран чүүл академиязын тургускан, ол сөөлүндө барып Россияның Эртемнер академиязы апарган.

Бо хүнде бистер хүн бүрүдеги күш-ажылы доктаамал дилээшкин-биле, ажыдышкыннар-биле, шинчилеттинмээн чүүлдерге орук-биле холбашкан онзагай, тускайлаң кижилерге хүндүткелдин демдээн көргүзүп турар бис. Эртем кижилериниң ачызында ниитилел амыдыралының бүгү адырлары – медицина, өөредилге, көдээ ажыл-агый, транспорт, харылзаа хөлчок дүрген хөгжүп, тудугда болгаш үлетпүрде чаа перспективтиг технологиялар кестүп турар.

Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының күженишкени амыдыралын эр-

тем-биле холбаан кижилерни деткиринче угланган. Чылдың-на эң дээр эртемденнерниң күш-ажылын күрүне шаңналдары-биле демдегеп турар. Бөгүн, Россияжи эртемниң хүнүндө, 2006 чылда эртемниң болгаш техниканың адырынга Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналдарын, а ол ышкаш аныяк эртемденнерге Тыва Республиканың Чазак Даргазының грантыларын алырынга конкурстун тиелекчилеринге дипломнарны тыпсыр.

Россияжи эртемниң хүнүндө оон хөгжүлдээинге үлүг-хуузун кирип чоруур кижилерге – эртем докторлары болгаш кандидаттарынга, аспирантыларга, студентилерге, республиканың эртем албан черлериниң бүгү ажылдакчыларынга өөрүп четтиришкини илередип тур мен. Биыжыг кадыкшылдыг, олчак-омактыг, чогаадыкчы чедишкениннерлиг, бедик профессионал көргүзүлгелриг, аал-ораныңарга чогулчалыг болуңар.

Хүндүткел-биле,
Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

ЧУГААЛАЖЫШКЫННАР ЭГЕЛЭЭН

Республиканың амгы баштыңының бүрүн эргелери доостурга Тываны кым удуртуп-баштаарының дугайында айтырыгны РФ-тиң Президентиниң Администрациясында шыңгызы-биле шийтирлеп эгелей берген хире.

Албан езунуң эвес үндезин-дөстөрүн дыңнатканы-биле алырга, ук албан-дужаалче кордап болгу дег кижилер-биле чугаалажышкыннар эгелей берген. Чалаткан кижилерниң аразында «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбырының секретары Ш.В. Кара-оол, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуш болгаш Красноярск крайнын оралакчы губернатору С.М. Сокол олар бар. Февраль 6-да РФ-тиң Президент Администрациязының удуртукчунуң оралакчызы В.Ю. Сурков республика баштыңының албан-дужаалчыне дөрткү кордакчы – Ш.Д. Ооржак-биле ужурашкан.

Ол-ла хүн В.Ю. Сурков ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары Д.Д. Ооржак, И.П. Самойленко, Ю.Ш. Салчак болгаш В.А. Молин олар-биле ужурашкан.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатазының депутаттарының кичээнгеинге!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ээлчеглиг үшкү хуралы **2007 чылдың февраль 15-те** Тываның күрүне филармониязының бажыңына **9 шакта** болур. Бүрүткел 8 шакта эгелээр.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Төлээлекчилер палатазының үшкү хуралының ХҮН АЙТЫРЫЫ

1. «Тываның чечектелип хөгжүүрүнүн үндезини нацияларнын чаңгыс эптинде болгаш дем каттыштырылгазында» деп илеткел.
2. Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунуң суд участогунуң эптештирилге судьязын томуйлаар дугайында.
3. Би-Хем болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарнын конкурс комиссияларының кежигүннерин томуйлаар дугайында.
4. Өске-даа айтырыглар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының ийги чыыжының катап соңгулдаларының талазы-биле соңгулда кампаниязының үезинде суртаал материалдарына парлалга шөлүн, эфир шагын бээринге белениниң дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязына дыңнаткан массалыг информация чепсектериниң ДАҢЗЫЗЫ

№	МИЧ-ниң аттары	Адреси, телефоннары
Телерадио-дамчыдылга организациялары		
1	Күрүнениң телерадио-дамчыдылга компаниязы «Тыва» «БРТК» ФГУБ салбыры	Кызыл, Горная, 31, тел. 5-19-47 тел/факс 5-12-67 e-mail tv@tuva.ru
2	«Автордио Кызыл» радиостанциязы	667000, Республика Тыва, Кызыл, Рабочая, 250-10 реклама албаны 1-44-55 e-mail: kanol@tuva.ru
3	«Европа плюс Кызыл» радиостанциязы	667000, Республика Тыва, Кызыл, Калинин 8-59, 1-41-51 e-mail: kanol@tuva.ru
4	«Кызыл-Телесеть»	667000, Республика Тыва, Кызыл, Калинин 8-59, 1-42-61 e-mail: kanol@tuva.ru
Өйлеп-өйлеп үнер парлалга үндүрүлгелериниң ады		
5	«Шын»	Кызыл, Красноармейская, 100, Парлалга бажыңы, тел. 1-01-35 тел/факс 1-17-94, e-mail: shyn@tuva.ru
6	«Тувинская правда»	Кызыл, Красноармейская, 100, Парлалга бажыңы, тел. 3-36-09, 1-19-03, 3-38-43, тел/факс 3-39-45 e-mail: tuvpr@tuva.ru
7	«Тываның аныктары»	Кызыл, Красноармейская, 100, Парлалга бажыңы каб. 70, 72, 74, тел. 1-42-56, 3-35-73, 3-37-25, e-mail: tvan@tuva.ru
8	«Тыва Республика»	Кызыл, Красноармейская, 100, Парлалга бажыңы, тел. 1-38-14
9	«Эфир»	Кызыл, Горная, 31 тел. 5-21-84 тел/факс 5-12-67 e-mail: efir@tuva.ru
10	«Плюс Информ»	Кызыл, а/я 70, Кочетова, 35, 32, каб. 107, тел. 1-01-83, e-mail: tvс@tuva.ru
11	«Центр Азии»	Кызыл, Красноармейская, 100, Парлалга бажыңы, тел. 1-10-08, 1-10-12, тел/факс 1-10-14
12	«Новости Тувы»	Кызыл, Ленина, 32, каб. 107, тел. 3-72-27, e-mail: Novosty Tuva@yandex.ru
13	«РИСК»	667000, Республика Тыва, Кызыл, Интернациональная, 115, тел. 3-35-45

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

2007 чылдың март 11-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының ийги чыыжының катап соңгулдаларында парлаан суртаал материалдарын белеткээр талазы-биле ачы-дузазын чедирер дугайында ТР-ниң Соңгулда комиссиязына дыңнаткан полиграфия организацияларының болгаш хуу сайгарлыкчыларның ДАҢЗЫЗЫ

Полиграфия организацияларының ады	Адреси, телефоннары
ТР-ниң «Полиграф» ККБ	Кызыл, Щетинкина-Кравченко, 1, бүдүрүлгө килдизи 3-64-47
Кызылдың «Анык өөредилге төвүнүн типографиязы	Кызыл, Кочетов, 51, каб. 101, 203, 204, тел. 3-69-73
«Издательское полиграфическое предприятие «Журналист» КХН	655017, Республика Хакасия, Абакан, Советская, 71, тел. (390-2)22-43-38, 22-62-06, факс 22-61-99
«Корона» КХН-ниң реклама агентилели	Кызыл, Мугур, 92 тел. 8 913 348 48 48
«Лидер» КХН	667007, Республика Тыва, Кызыл, Интернациональная, 115, тел. 3-35-45
Власкиниң хуу бүдүрүлгези	Кызыл, Комсомольская, 99, тел. 8 913 344 30 19
О.Т. Ооржактың ХБ	Кызыл, Тувинских добровольцев, 13, офис 217 (гостиница «Кызыл», 2-ги каът) тел. 1-20-19, 8 962 060 40 90, 8 905 920 25 78
В.М. Еремеевтиң ХБ	Кызыл, Колхозная, 24/1, кв.2, тел. 8 905 920 71 08
«Издательский центр «Платина» КХН	Кызыл, Чүлдүм, 44, кв.2, тел. 1-45-51

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

Идепкейлиглерге "Огонектуң" чагыдылгазы

Февраль 7-де «Россияның почтазы» федералдыг почта харылзаазының Тыва Республикада салбырының ажилдакчылары номчутунарынга ынактарның «ТЕРРА» ном клувунуң республикада идепкейлиг 10 чагыкчыларына байыр чедиргеш, чүгле чурттуң безин 3 муң ажыг садыгларыннан чиигелделиг садыгланырынга шынзылга — Бүгү-делегейниң дисконтулуг программазының «Countdown» пластик картазын болгаш номнарны тывыскан.

Белектерниң аас-кежиктиг ээлери Е.Н.Арсентьева, И.К.Уразова, Р.Л.Ильина, В.В.Тихомирова, А.Г.Макаренко, И.А.Хертек, Л.М.Черноусова, И.А.Казанцева, И.П.Юдин, В.Н.Мельникова олар болган.

«ТЕРРА» ном клува 1997 чылда Россияда эң улуг ном үндүрер хуу черлерниң бирээзи — «ТЕРРА» ном үндүрер черниң баазазынга «Россияның почтазы» болгаш «Огонек» сеткүүлдүн деткимчези-биле тургустунган. Ук ном үндүрер чер

колдуунда бажың бүрүзүнүң библиотеказының өзүн тургузар классиктиг номнарны үндүрери-биле база номнарнының шынары-биле билдингир.

А бо 2007 чылда ук ном клува «Огонектуң» улусчу библиотекказы» деп төлевилелди чорудуп, «Огонектуң» улусчу библиотекказының каталогундан 2 чогаал чыындызын июнь 30-ге чедир чагыдып алганнарны келир чартык чылда «Огонек» сеткүүлдүн чагыдылгазы-биле деткип турар.

БИЛИП АЛЫРЫ АРТЫК ЭВЕС

2007 чылдың март 11-де — Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Хоойлужудулга палатазының (Кызыл хоорайның девискээринде 5 соңгулда округу) болгаш Төлээлекчилер палатазының (Кызыл хоорайның девискээринде 20, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик болгаш Улуг-Хем кожууннарның девискээрлеринде чаңгыс-чаңгыс соңгулда округтары) депутаттарының катап соңгулдалары, а ол ышкаш Барыын-Хемчик кожуунуң Төлээлекчилер хуралының чаа чыыжының депутаттарының соңгулдалары.

Хоойлужудулга палатазының 5 соңгулда округунун талазы-биле 27 кандидат, Төлээлекчилер палатазының депутатынга — 65 кандидат депшиттирген, олар бүрүткел чорудулгазын эртер апарлар (девискээр комиссиязы бүрүткелче кириер документилерниң хүлээп алышыкынын 2007 чылдың февраль 9-та 18 шакта доозар).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

«Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң чагырга даргазының албан-дужаалын ээлээр конкурсту эрттирер талазы-биле конкурс комиссиязының саналга комиссиязының протоколу

Тээли суур №2 2007 чылдың февраль 1

«Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң чагырга даргазының албан-дужаалын ээлээр конкурс эрттирер талазы-биле конкурс комиссиязының хуралына олурушканнар: конкурс комиссиязының даргазы В.Д. Иргит, комиссияның даргазының оралакчызы А.И. Очур, комиссияның секретары Т.С. Таргын, комиссияның кежигүннери Б.К. Күдерек, Н.К.Ооржак, С.Х. Кочаа, Н.С. Күжүгет, А.С. Адыг-оол, Г.Ч. Хертек.

«Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң чагырга даргазының албан-дужаалын ээлээр конкурс эрттирер талазы-биле конкурс комиссиязының кежигүннериниң ажык бадылаашкынының түңнелдери:

1. Михаил Сентябровиц Монгуш дээш 9 кижы бадылаан.
2. Сергей Сээ-Сюрюнович Салчак дээш 5 кижы бадылаан
3. Кан-оол Иргитовиц Седип дээш 4 кижы бадылаан.
4. Анатолий Кавааевич Аймаа — чок.
5. Мерген Николаевич Саая — чок.

**Саналга комиссиязының даргазы Н.С. КҮЖҮГЕТ.
Саналга комиссиязының секретары Г.Ч. ХЕРТЕК.
Саналга комиссиязының кежигүнү Н.К. ООРЖАК.**

БАЙ-ТАЙГА КОЖУУНУҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ХУРАЛЫ

**Саналга комиссиязының хуралы
протокол №4**

Тээли суур 2007 чылдың февраль 5

Олурушканнар: А.О.Серен-Чимит, В.И.Бичелдей, Б.Х. Бопар-оол.

Хүннүң айтырыы:

Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазын томуйлаар талазы-биле чажыт бадылаашкының түңнелдериниң дугайында.

Дыңнааны: Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазын томуйлаар талазы-биле чажыт бадылаашкының түңнелдериниң дугайында саналга комиссиязының даргазы А.О. Серен-Чимиттиң информациязын дыңнаан.

Бай-Тайга кожуунуң Уставында айытканын езугаар Бай-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралына 21 депутат соңгудар уjurлуг. Амгы үеде 20 депутат соңгуткан, ажылдап турар. Кожуунуң Төлээлекчилер хуралының хуралына 15 депутат олурушкан. Оларга чажыт бадылаашкының 15 бюллетенин берген. Бадылаашкын хааржаан ажыдып көөрге, 15 бюллетень күштүг болган. Саналга комиссиязы чажыт бадылаашкының түңнелдерин санаарга, кандидат Михаил Сентябровиц Монгуш депутаттарның 15 бадылаашкынын алган болган.

Доктаатканы:

1. Бай-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының тургустунган санындан хөй бадылаашкыны алган, азы 15 бадылаашкыны алган Михаил Сентябровиц Монгушту Бай-Тайга кожуунуң чагырга даргазының албан-дужаалына томуйлаткан деп санаар.

2. Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазын томуйлаар талазы-биле чажыт бадылаашкының түңнелдериниң дугайында саналга комиссиязының №4 протоколун бадылап бээрин Бай-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралындан дилээр.

**Саналга комиссиязының даргазы А.О.СЕРЕН-ЧИМИТ.
Саналга комиссиязының секретары Б.Х.БОПАР-ООЛ.
Саналга комиссиязының кежигүнү В.И.БИЧЕЛДЕЙ.**

«Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң чагырга даргазын томуйлаар дугайында «ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАЙ-ТАЙГА КОЖУУНУ» МУНИЦИПАЛДЫГ РАЙОННУҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРИ

Тээли суур № 28 2007 чыл февраль 5

2003 чылдың октябрь 6-да үнген №131 «Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылгазының ниити принциптерин организаастаар дугайында» Федералдыг хоойлунуң 37 чүүлүнүң 6 пунктузун, «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң Уставының 38 чүүлүнүң 1 абзазын ууртулга болдурга, конкурстун түңнелдериниң талазы-биле конкурс комиссиязының кириген кандидаттарын чугаалажып база сайгарып көргөш, «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының шийтпирлээни болза:

1. «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң чагырга даргазын томуйлаар талазы-биле чажыт бадылаашкының түңнелдериниң дугайында саналга комиссиязының №4 протоколун бадылаар.

2. «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң чагырга даргазының албан-дужаалына **Михаил Сентябровиц Монгушту** томуйлаткан деп санаар.

3. «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң чагырга даргазы-биле керээ чарарының негелделерин бадылаар дугайында кожуунуң Төлээлекчилер хуралының 2007 чылдың февраль 5-те шийтпиринге дүүштүр «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң баштыңы С.Х. Кочаа 2007 чылдың февраль 15-ке чедир керээни чарар.

«Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң баштыңы, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы С.Х.Кочаа.

ПОР-БАЖЫҢ ШИВЭЭЗИНИҢ ЧАЖЫДЫ АЖЫТТЫНАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— Пор-Бажың шивээзин шинчилээриниң болгаш катап тургузарының төлевилели кайы хире кылдынганыл, кымнар ону деткип турарыл, бо төлевилелди кажан кылып доозарыл?

— Бо чылын кылыр ажил берге болгаш нарын, шивээнин орнун казар, ону дооскаш, Пор-Бажың шивээзиниң шаанда, төөгүде турган баштайгы хевирин ол-ла хевээр төлевилеп кылыр сорулга салдынган. Мында шинчилээр, ханы өөренип көөр чүүлдер хөй болур ужурлуг, ынчангаш кылыр ажил берге болгаш нарын дээрим ол. Бо ажилга эртемденнерни, аныяктарны хөйү-биле хаара тудары көрдүнгөн. Чайгы сезон төнерге, тудугга хереглээр материалдарны белеткээр.

Пор-Бажыңны катап тургузарының фондузун, ооң организаствың комитетин тургускан. Ооң составында чурттуң билдингир эртемденнери кирип турар. Москваның, Санкт-Петербургтун, Красноярскиниң, Тываның эртемденнери база бар. Оон аңгыда деткимче комиссиязын тургускан. Төрзүн чуртунга бердинген, аңаа ынак, чуртка билдингир кижилер, мээң өңүктөрүм, коллегаларым Пор-Бажың шивээзиниң төлевилелин болгаш фондузун чүүлдүзүнүп деткип турарлар. Оларны аразында РФ-тиң Күрүне Думазының даргазы Б.Грызлов, Москва хоорайның мэри Ю. Лужков, Татарстаның Президентизи М.Шаймиев, Санкт-Петербургтун губернатору В. Матвиенко болгаш өске-даа ат-сурагылыг, улуг эрге-дужаалдыг кижилер бар. Олар шултузу төлевилелди боттандыраарыга күзелди-биле киржирин илереткеннер.

Төлевилелди кажан доозарының хуусаазын чугаалаары амдыызында берге. Эмин эрттир дашкан херээ чок, ажилды кончуг хынамчалыг кылыр. 2-3 чыл дургузунда катап тургузарын кызыдар апаар — деп харыыны Онза байдалдар сайыды берген.

— Кожан археология экспедициязының лагери ажиттынарыл?

— Белеткел ажилдары эгелей берген. Ылаш материалдарын Тере-Хөлдүң Кунгуртудан садып алып, Ында ыяш дилер цех ажилдап турар. Майгыннарны, удуур шоодайларны, аяк-сава аймаан болгаш өске-даа амдыраарына, чурттаарына эргежок чугула дериг-херекселдерни садып ап эгелзэн. Лагерьниң тудуун март айның төнчүзүндө тудуп кирер,

май айда аңаа баштайгы кижилер чурттап эгелей бээринге идеген турар берген.

Бо чылгы сезонда шивээге ажилдаар техника аймаан февраль айда чорудуп эгелээр бис. Ол ышкаш лагерге болгаш өске-даа ажил-агыга хереглээр материалдарны, дериг-херекселдерни республикаже кирип сөөртүр. Оларны хүлээп алып, шыгжаар, кадагалаар ажил-агыга эргелекчизи херек болу берген, бо айтырыгны дүрген шиитпирлээр үе келген. Мергежилдиг чолаачылар, поварлар болгаш өске-даа ажилчыннар эвээш эвес херек болуп турар, олар республикада бар. Лагерге май айдан эгелээш, октябрь айга чедир 250 хире кижилер ажилдаар көрдүнгөн.

Кылыр ажилдар-ла хөй, ылаңгыя май айда кургаг черден шивээге чедир чадаг кижилер аргы-жар пантон көвүрүгнү кылыр, ооң материалдары чурттуң регионнарындан кээп турар — деп, ол чугаалаан.

Кызыл хоорайда тудуп турар спорт комплекзиниң тудуу саадап турарына хамаарышкан айтырыгы салган.

— Спортка хандыкшылдыг мен, республика чемпиону-даа чордум. Ынчангаш Кызылга спорт комплекзи тудар дугайында саналды кириген мен. Чүге дээрге республикада чаңгыс-даа кылган доштуг хаагылыг спорт залы, эки деритинген спорт залы чок болганы-биле ыңдыг бодал кирип келген. Мээң идеямны боттандыраарына дузалаарын дилээримге, коллегаларым деткээр чүве. Ону бүрүнү-биле тудуп бээр акшатагерикти федералдыг бюджеттен тускайлап берген, республикадан чарыгдал үнмөс. Тудуг хуусаазында ажылгалга кирбээр, ында чөптүг-даа, маргылдаалыг-даа айтырыглар бар. Республикага кончуг ажыктыг тудугну уламчылаар, кыска хуусаада ажылгалга кирир хемчеглерни алып ужурлуг.

— Республиканың күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнары бот-боттарының аразында нити дыл тыппаан, чөпшээржилге чок ажилдап турар. Чазак баштыңына өске девискээрден кижилер ажилдаа эки бе, азы тус чер чурттуг кижилер ажилдаа эки бе? Маңаа хамаарыштыр Силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Мээң бодалым, мээңи болуп артар, өскелерге ол хамаарышпас. Республикага амгы үеде эң-не кол чүве болза, политиктиг

турум чорук, бурунгаар хөгжүлдө, шимчээшкин, чоннуң чаңгыс аай эп-сеткилди кончуг чугула херек болуп турар. Республиканы удуртуп шыдаар билии шыырак, аргадуржулгазы улуг, организаствың талантылыг, бурунгаар көрүштүг дарга херек. Республиканың иштинден төлептиг Чазак баштыңы тыпты бээр — деп харыыны Сергей Күжүгетович берген.

Тере-Хөл кожуунуң чагырга даргазының оралакчызы С.Ш. Баян сөс алгаш, тере-хөлчүлөр төлевилелди бир эп-сеткилди деткип турарын, Пор-Бажың шивээзин катап тургузар ажилдарга киржириниң хемчеглерин ажилдап кылганын чугаалаан. Эрзин — Кунгуртуг аразының автооруун экижидерин төлевилеп турар бе, биче ГЭС тудары көрдүнүп турар бе деп айтырыгларны ол салган.

Бо айтырыгларны ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В.Брокерт харыылаза чогумчалыг-дыр деп, С.К.Шойгу дыңнаткаш, ыңдыг-даа болза, орукту экижидеринге салдары чедирер аргалар бар дээрзин айткан.

Сергей Күжүгетович ооң соонда Пор-Бажың культура тураскаалы доостурга, орта чүнү кылырына, кымга ону дамчыдып бээринге доктааган. Аңаа аныяктар лагерин тургузар, орта оларга төөгү, культура, тибет медицина, чөөн чүктүң философиязының билгилерин өөредир болгаш өске-даа чүүлдерни кылыр талазы-биле бодунуң бодалдарын чугаалаан. Культура тураскаалы доостурга, Культура яамызына бе, туризм комитетинге бе, Тере-Хөл кожуунга дамчыдып бээр бе? Ону шиитпирлөөс бис. Тускай доктаал хүлээп алып, орта ону айтыр.

Төлевилелди кылырын, ону боттандыраарың айтырыгларын шиитпирлээрин бодунуң сагыш-сеткилиниң ханызындан улуг сонуургал, хандыкшыл-биле чорудуп турарын Сергей Күжүгетович журналистерге тайылбырлап берген.

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада салбырының политический уюму кежигүнү, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты З.Ю. Доржу кончуг эки эгелээшкини дээр Сергей Күжүгетовичке өөрүп четтиргенин илереткеш, ол кончуг ажыктыг идеяны деткип, Тываның күрүне университетиниң студентилери Пор-Бажың шивээзин катап тургузарының ажилдарына киржир-биле белеткенип, шилилгени чорудуп турарын чугаалаан.

С.К.Шойгу бо төлевилелди чурттуң студентилери канчаар-даа аажок сонургаанын, ылаңгыя Москваның Ломоносов аттыг күрүне университетинде өөренип турар тыва студентилер боттарының эштерин эдертип алгаш, шивээзин катап тургузарына ажилдаар күзелин илередип турарын дыңнаткан. Санкт-Петербургтун, Красноярскиниң болгаш өске-даа улуг хоорайларның дээди өөредилге черлериниң студентилери бо төлевилелди база сонургап турар. Моон алгаш көөрге, ажилыш түнелдиг болурун ол айткан.

Пор-Бажың шивээзин катап тургузарына ажилдаар кижилерге төптен ат-алдарлыг артистерни чалап алгаш, оюн-концертин көргүзери болдунмас. Тывада талантылыг уран чүүл ажилдакчылары хөй, олар Тере-Хөлге чедер бергеш, концерт, оюн-тоглааны көргүзерин организастаары чугула болуп турарын сайыт чугаазына демдеглээр. Оон ыңай ажил-ишчилерини, ылаңгыя аныяктарның хостуг үезин ажыктыг, чөптүг эрттиреринге таарымчалыг байдалдарны тургузар, спортчу оюннары, маргылдааларны чорударына кичээнгени салган.

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң чанында археология албанының удуртукчузу Д.К.Түлүш сөс алгаш, организастыг комитет кандыг ажилдарны кылып, моон сонгаар чүнү кылырын эки билип алып дээр чадажып турарын сайытка чугаалаан.

С.К.Шойгу ону дыңнааш, Тывада оргкомитеттиң кежигүннери орта ажил кылбай турарын шүүмчүлээр. Э.Д. Байыр-оолдан өске кым-даа телефон-биле харылзашпаан. Оргкомитеттин ажил-чорудулгазының дугайында медээлерни кайың-даа ал болур аргалар бар, Интернетте билдингир-биле бижип турарын айткан. Херектиг документилерни чорудуп бээрин аазаан. Оргкомитеттиң кежигүннериниң кылыр ажилдары хөй. Шивээге ажилдаар кижилерни шилир, эмчи шинчилгелерин эрттирер, отрядтарны тургузар, оларның удур-

тукчуларын томуйлаар болгаш өске-даа ажилдар хөйүн сайыт чугаалаан. Чоннуң деткимчезин алган ажыктыг төлевилелди боттандыраар дээр бир демниг ажилдарына чөй кыйгырган.

А.В.Брокерт парлалга конференциязы дооступ турда, Эрзин — Кунгуртуг аразының автооруун тударын төлевилээрин, биче ГЭС-ти тударын, ТР-ниң Чазак Пор-Бажың шивээзин шинчилээринге болгаш катап тургузарына боттуп дузаны доктаамал чедиреринге беленин РФ-тиң Онза байдалдар сайыдынагы дыңнаткан.

Сергей Күжүгетович парлалга конференциязына киржип келген журналистерге, оларның салган айтырыглары дээр өөрүп четтиргенин илереткен. Шак мындыг төлевилелге хамаарышкан дамчыдылганы телевидение (телекөвүрүг) дамчыштыр Пор-Бажың шивээзинден кылыр болу бээрин ол дыңнаткан.

Тываның чурттакчыларына изиг байыры Сергей Күжүгетович чедиргеш, оларның ажил-ижинге чедишкенин, амыдыралына өөрүшкүнү, аас-кежин, быжыг каддыкшылды күзээр.

Журналистер чаңгыс чер-чурттуу, Тывады, ооң чону дээр доктаамал сагыш човап чорур сайытка айтырыгларга билдингир, долу харыыларны бергени дээр четтиргенин илереткеш, ооң берге болгаш харысалгалыг ажилына ам-даа көскү чедишкенин болурун йөрээген.

***

С.К.Шойгунуң Москвадан телевидение дамчыштыр эрттирген парлалга конференциязы Тывага бир дугаар ырак черден организаастаан телекөвүрүг дамчыдылганы болур. Орта белеткелди ТР-ниң Онза байдалдар кол эргелелиниң ажилдакчылары чеди хонук дургузунда хынамчалыг чоруткан, дамчыдылганы чедишкенин эрткен. Бо дээрге бистиң амыдыралымыста база бир бурунгаар базым-дыр.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Василий Балчы-оолдуң тирттирган чуруктары.

Тыва Республиканың кожуун, хоорай администрацияларының баштыңнарына

Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналын тыпсыры-биле Тыва Республиканың эң дээр педагог ажилдакчыларының шилилде мөөрейин эрттирер дугайында МЕДЭЭ ЧАГАА

Мурнады хөгжүдөр национал төлевилел «Өөредилгени» боттандыраары-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналы дээр, инновация чуруму-биле ажилдап турар эң эки класс удуртукчуларының болгаш инновация өөредилге программаларын, амгы үениң технология болгаш төлевилелдерин идепкейлиг боттандырып турар республиканың өөредилге албан черлериниң эң дээр педагог ажилдакчыларының шилилде мөөрейин эрттирер дугайында Тыва Республиканың өөредилге яамызы дыңнадып тур.

Мөөрейге Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналы дээр республиканың өөредилге албан черлеринде инновация чуруму-биле ажилдап турар эң дээр класс удуртукчулары болгаш инновациялыг программалары амгы үениң технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлиг боттандырып турар педагог ажилдакчылар мөөрейге киржир (моон сонгаар — Киржикчилер).

Киржикчилерниң конкурс материалдарын Тыва Республиканың Чазаның чанында шаңналдар болгаш грантылар

тыпсырының болгаш өөредилге адырының өске-даа күрүне деткимчезиниң хемчеглерин алыры-биле Тыва Республикадан кандидаттар депшидериниң Конкурс комиссиязы (моон сонгаар — Конкурс комиссиязы) 2007 чылдың март 15-тиң хүнүнге кирип хүлээп алып болгаш бүрүткээр.

Адреси: Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко кудумчунуң 31 дугаар бажыны, 206 дугаар кабинет, телефону 1-02-64.

Киржикчилерниң киржилгезиниң барымдааларына хамаарыштыр материалдарың техниктиг экспертиказын Конкурс комиссиязы 2007 чылдың март 16-дан 19-ка чедир болгаш Киржикчилерниң ажил-чорудулгазының түнелдериниң эксперт үнелелин 2007 чылдың март 26-дан апрель 15-ке чедир кылыр.

Хемчеглерниң организастыг-информастыг дыңнадышының Тыва Республиканың өөредилге яамызының мурнады хөгжүдөр национал төлевилел «Өөредилге» килдизинге болгаш өөредилгениң шынарының болгаш аттестацияның мониторинг төвүнге дааскан.

Сайыт П.А.МОРОЗОВ.

Тыва Республиканың кожуун, хоорай администрацияларының баштыңнарына

Федералдыг бюджеттен акша шаңналдарын тыпсыры-биле Тыва Республиканың ниити билиг школаларының эң дээр башкыларының шилилде мөөрейин эрттирериниң дугайында МЕДЭЭ ЧАГАА

Мурнады хөгжүдөр национал төлевилел «Өөредилгени» боттандыраары-биле бедик профессионал мергежили болгаш өөредилгени хөгжүдөрүнге кирип келген улуг үлүг-хуузу дээр федералдыг бюджеттен акша шаңналын тыпсыры-биле Тыва Республиканың өөредилге школаларының эң дээр башкыларының шилилде мөөрейин эрттирер дугайында Тыва Республиканың өөредилге яамызы дыңнадып тур.

Мөөрейге республиканың өөредилге школаларының башкылары, а ол ышкаш удуртукчулар, удуртукчуларның оралакчылары (ооң иштинде — ААҮ (ОБЖ) органнаторлары) киржир, бир эвес олар башкылары хүлээлгелерин күүсептишаан, өөредилге чорудулгазына дорт чорудуп турар болза (моон соонда — Киржикчилер).

Киржикчилерниң конкурс материалдарын Тыва Республиканың Чазаның чанында шаңналдар болгаш грантылар тыпсырының болгаш өөредилге адырының өске-даа күрүне деткимчезиниң хемчеглерин алыры-биле Тыва Республикадан кандидаттар депшидериниң Конкурс ко-

миссиязы (моон сонгаар — Конкурс комиссиязы) 2007 чылдың март 15-тиң хүнүнге кирип хүлээп алып болгаш бүрүткээр.

Адреси: Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко кудумчунуң 31 дугаар бажыны, 206 дугаар кабинет, телефону 1-02-64.

Киржикчилерниң киржилгезиниң барымдааларына хамаарыштыр материалдарың техниктиг экспертиказын Конкурс комиссиязы 2007 чылдың март 16-дан 19-ка чедир болгаш Киржикчилерниң ажил-чорудулгазының түнелдериниң эксперт үнелелин 2007 чылдың март 26-дан апрель 15-ке чедир кылыр.

Хемчеглерниң организастыг-информастыг дыңнадышының Тыва Республиканың өөредилге яамызының мурнады хөгжүдөр национал төлевилел «Өөредилге» килдизинге болгаш өөредилгениң шынарының болгаш аттестацияның мониторинг төвүнге дааскан.

Сайыт П.А.МОРОЗОВ.

Бөгүн Россияның эртем хуну

Тываның күрүне университети республиканың чүгле кол дээди өөредилге чери эвес, а кол эртем-шинчилел төвү база болуп турар дээр болзумза, кандыг-даа хөөредиг чок. Сөөлгү чылдарда университеттин 16-17 ажилдакчызы чылдың-на эртем адын камгалап ап турар апарган. Чижээ, 2006 чылда бо дээди өөредилге чериниң 16 башкызы болгаш 1 эртем ажилдакчызы эртем кандидаттарының база 1 кижиге эртем докторунуң адын камгалап алган. Ол-ла чылын 80 ажилдакчы болгаш башкы эртем адырынга чедишикиннери дээш янзы-бүрү дипломнар болгаш хүндүлел бириктери-биле шаңнаткан, 10 кижиге федералдык болгаш республика деңгелдиг хүндүлүг аттарны тывыскан. 2006 чылда университеттин эртем-шинчилел ажилдарын ниитизи-биле 18,3 миллион рубльге акшаландырган, ооң иштинде республика бюджетинден акшаландырышык көскүзү-биле өскөн.

Бөгүнгү бистиң аалчывыс ТывКУ-нуң ректорунуң эртем ажилдарының талазы-биле ора-лакчызы, биология эртемнериниң доктору **Сергей Октаевич Ондар** дыр. Эртемден башкы-биле ТывКУ-нуң 2006 чылда эртем ажил-чорудулгазының түнелдериниң дугайында чугааны кылыр-дыр бис.

— Эртен чылын бистиң университедивис 5 чыл хуусаалыг комплекстиг аттестацияны эртип, аккредитацияны болгаш чөлшээрелди чедишикинниг алган. Ол-ла чылын ТывКУ Эртем болгаш инновациялар талазы-биле федералдык агентилелдин күрүне керээзиниң «Технологиялар трансферазының төптөрүн тургузар болгаш сайзырадыр сорулга-биле ТР-ниң инновациялык күчү-күжүн шинчилээриниң» талазы-биле даалгазын республиканың эртем-инновация төвү-биле кады күсеткен. Ооң түнелдинде, университет РФ-тиң Өөредилге болгаш эртем яамызының 2007-2008 чылдарда чаа өөредилге программазын шижээдип турар дээди профессионал билгини өөредилге албан черлериниң аразында чорудар конкурс шиллелгезинче конкурс билдиришикинни кириер арганы чаалап алган.

— **Университеттин башкылары мурнунда чылдарда янзы-бүрү грантыларны база ойнап ап турган болгай. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?**

— Эртен чылын университеттин эртемденнери мурнунда ойнап алганы коллективтик болгаш хуу грантыларының, РФ-тиң Өөредилге болгаш эртем яамызының темалыг планнарының, адырларның тускай сорулгалыг программаларының болгаш өске-даа эртем-шинчилел ажилдарының айтырыгларын шийтирилээрине иделкейлик киришкен. Бо ажил талазы-биле университеттин бойдус-география факультетиниң физиктиг география болгаш геоэкология (эргелекчизи г.э.к. А.Д. Самбу), экономиктиг география болгаш ГИС (эргелекчизи г.-м.э.д. В.И. Лебедев), ниити биология (эргелекчизи б.э.к. А.М. Лайдып), экология болгаш зоология (эргелекчизи б.э.к. Л.К. Аракчаа) кафедраларын онзадал демделгес аргажок, чүге дизе, олар регионалдык конкурстун 7 эртем төлөвилелдин боттандырып турар. Ол ышкаш «Интеграция» программа-биле база 3 шинчилел ажилдары чоруп турар, бо бүгү шинчилел ажилдарының ниити түнү 10 хире млн. рубль хемчээлдиг.

— **ТывКУ даштыкы чурттарның эртем-шинчилел төптөрү-биле багай эвес кады ажилдап турар деп билер мен...**

— ТывКУ биле Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шижээдип алырының институтунун кафедралары Тываның, Сибириниң болгаш Моолдун девискээрлеринде бойдус объектилеринге эртем-шинчилел ажилдарын кады чоруткан. Аңаа Мос-

кваның, Санкт-Петербургуң, Новосибирскиниң, Красноярскиниң, Кировтуң академиктиг институттарының эртемденнери киришкен. Бойдус объектилерин шинчилээрине Моолдун Эртемнер академиязының, Копту университе-

диниң, Кыдаттың Эртемнер академиязының болгаш Пекинниң күрүне университетиниң, Германияның болгаш Польшаның эртемденнери киришкени ажилдарның эрге-байдалын бедидеринге идиглиг болган.

2006 чылда 4 эртем коллективни РФ-тиң Өөредилге болгаш эртем яамызының темалыг планы езугаар ажилдарны, ТывКУ-нуң 6 аныяк эртемдени ТР-ниң Чазааның Даргазының «Тываның аныяк эртемденнериниң деткимчези» грантызын ойнап алгаш, шинчилел ажилдарын кылып, а Н.И. Путинцев, б.э.д. С.О. Ондар РФ-тиң Бойдус курлавырларының яамызының даалгазы болур 2 программаны күүседип турган.

Эртен чылын университет ажилдакчыларының ортузунга чаа ажилдар төлөвилелдерин чарлаарывыска, 7 төлөвилел тиелекчи болган. Үстүнде адааным бүгү шинчилел ажилдарының бүгү дөстөрдөн ниити акшаландырышыкыны 18,3 млн. рубль болган.

— **Сергей Октаевич, университеттин эртем-шинчилел ажилдарын күштелдиреринге чүү идиг болуп турарыл?**

— Эртем-шинчилел ажилдарының көргүзүлгезинге, шынарынга болгаш санынга улуг өзүлдени оларга хамаарыштыр эргелеп-башкарылганы чаа аргаларын ажыглап, эртемденнерге идигни доктаамал берип база шинчилел ажилдарын шын органнизаптап турары берип турар. Оларга Россия Федерациязы биле Тываның эртем школаларының аразында эртем талазы-биле кады ажилдажылга дугайында чарган керээлерни болгаш дугуржулгаларны хамаарыштырар. Университет Тываның, Россияның болгаш даштыкының эртем албан черлери-биле сырый кады ажилдап турар дизимзе, хөөредиг чок. Чамдык эртем-шинчилел институттары-биле кады тургускан кафедралар багай эвес ажилдап турар. Чижээ, РЭА-ның СС-тиң Тывада бойдус курлавырларын комплекстиг шижээдип алырының институту-биле кады тургусканывыс физиктиг география болгаш геоэкология, экономиктиг география кафедралары эртем-шинчилел ажилдарын иделкейждериниң талазы-биле оларның мурнунга салган сорулгаларны чедип алган.

— **Сөөлгү чылдарда Тываның эртемденнериниң санының**

өзүлдезинге ТывКУ-да ажытылган аспирантура эвээш эвес рольду ойнап турар боор аа?

— Университеттин аспирантыларының, ол ышкаш өске-даа дээди өөредилге черлериниң аспирантураларында өөренип турар ТывКУ-нуң башкыларының өөредилгезин харылап турар аспирантураның үре-түнелдин көскүзү-биле бедээн. Университетте аспирантурага эрткен чылын «Хоойлу-дүрүмнүң болгаш күрүнениң теориязы болгаш төөгүзү. Хоойлу-дүрүм өөредилгезиниң төөгүзү» болгаш «Культураның теориязы болгаш төөгүзү» деп ийи чаа мергежилди ажытывыс. Бо талазы-биле шинчилел

Ол езугаар геоэкология талазы-биле эртем-шинчилел ажилдарының камгалаашкынын

ажылдарын чорудуп турар 7 кижиге аспирантураже дужаап кирип алган.

2006 чылда РФ-тиң Өөредилге болгаш эртем яамызының дужаалы-биле ТывКУ аспирантыларга 2 бюджет олудун аңгылап берген. Ол-ла үеде Моолдун тыва уктуг хамаатызы Хийсини Гансухту бир дугаар аспирантураже хүлээп алган. Ол «РФ-тиң чоннарының дылдары» деп тема иштинге тыва дылды шинчилеп турар.

Эртен чылын ТывКУ-нуң аспирантуразының хүндүскү болгаш бот-өөредилге салбырларынче төлөвилел үндезинге 10 кижини хүлээп алган. Сөөлгү чылдарда соңгаарда аспирантураларда тускай олуттарны бербестээни-биле республикадан дашкаар өөренири нарыыдаан. Ынчалза-даа эртем-шинчилел ажилдарынга бердинген 21 кижиге чурттуң өске дээди өөредилге черлериниң аспирантураларынче эртен чылын дужаап кирип алыр аргалык болган.

2006 чылдың ноябрь айда ТывКУ-нуң аспирантуразынын 10 кижиге дооскан, 13 кижиге кирип алган. Оларның үжү эртем аттарының кордакчылары. Амгы үеде университеттин аспирантуразында ниитизи-биле 29 кижиге хүндүскү болгаш бот-өөредилге хевирлери-биле өөренип турар.

2005-2006 чылдарда 9 кижиге эртем адын камгалап алган.

Үш чыл бурунгаар аспирантыларга, башкыларга болгаш улуг курстарының сонургалдык студенттеринге дөрт ай хуусаалыг «Эртем ажылының үндезиннери» деп курстары органнизаптап эгелээ. Келир үени аспирантыларын студентчи олуттардан эгелеп белеткээриниң ажылы чоруп турар. Студенттериниң эртем-шинчилел ажилдарына болгаш башкылаашкынга сонургалын оттурар, арга-мергежилин сайзырадыр сорулга-биле Форд фондузунун деткимчези-биле студенттериниң демниг өөредилгезиниң «Сайзырал» школазын ажытывыс. Ооң элээн хөй дыңнакчылары университеттин аспирантуразынче дужаап кирерин планнап турар.

ТывКУ регионунун 2005 чылда тургустунган диссертация чөвүлелиниң тургузукчуларының бирээзи болуп турар, аңаа университеттин 3 аспирантызы диссертацияларын камгалаан. Ол ышкаш ККПУ-биле диссертация чөвүлелин тургузарының дугайында регионалдык дугуржулгага ат сал-

ТывКУ-га чорудар кылдыр дугурушкан. Шак ындыг регионалдык дугуржулгалар өске-даа дээди өөредилге черлери-биле чардынган.

— **Университеттин башкылары чогаадыкчы ажилдарны хөй кылып турар. Оларның аразында эртен чылын патент алган чогаадыкчылар бар деп чүвени билер мен.**

— Эртен чылын ТывКУ-нуң чамдык башкылары 4 чогааткан чүүлдери дээш патент эдилекчилери болду. Ол-ла үеде университеттин башкылары болгаш ажилдакчылары бүгү-россия болгаш регион хемчээлдиг 3 конкурска киришкен. Инновацияларның болгаш инвестицияларның II делегей салон-делгелгезинге ТывКУ-нуң «Үр үеде одалганың суугузу» деп төлөвилели (автору С.И. Дамдын) ажилдың бедик эртем-техниктиг деңгели дээш 1-ги чериниң диплому-биле шаңнаткан. Тываның күрүне университетиниң башкыларының болгаш эртем коллективтериниң 7 төлөвилели чаа тулган эки төлөвилелдериниң эртен чылгы республика конкурзунга тиелекчилер болган.

— **Шинчилээрине университеттин бүгү кафедралары киржип турар ниити эртем темазы бо дээди өөредилге черинде бар бе?**

— «Дээди өөредилге черинге болгаш школага башкылаашкынның ужу-утказын болгаш методтарын чаартыры» деп ниити эртем темазы бар. Ону ажилдап кылырынга бүгү кафедралар киржип турар. Методиктиг хөй ажилдар республиканың онза талаларын өөренип көрүшүшкөн, башкылаашкынның күрүне үлгерлерин саналдап турар. Өөредилге-методиктиг ажилдарны кафедралар семинарларына сайгарып көргөн соонда, университеттин Өөредилге-методиктиг чөвүлелинче кириер.

Бо ажил талазы-биле университеттин башкылары эртен чылын 25 монографияны, эртем ажилдарының 4 чыныдызын, 67 өөредилге номнарын болгаш өөредилге сумелерин, 428 эртем чүүлдерин бижээш, чырыкче парлап үндүргөн. Оларның чамдызы даштыкы ном үндүрер черлерге парлаттыган.

ТывКУ-нуң кафедралары чыл дургузунда чанчыл болган элээн хөй эртем-практиктиг конференцияларны, семинарларны эрттирген.

— ТывКУ-нуң амгы өөредилге программалары студенттериниң эртем-шинчилел ажилдарынче улуг кичээнге ийи салып турар. Оон түнел бар бе?

— Студенттериниң эртем-шинчилел ажилдары эртем бөлгүмнеринге, экологтуг клубтарга, музей болгаш археология практикаларына, эртемнер олимпиадаларына болгаш конкурстарга, агаар-бойдус, аас чогаал болгаш дыл экспедицияларына киржилге хевирлиг кылдыр чоруп турар.

Эрткен чылын 20 студент делегей болгаш бүгү-россия чергелиг эртем конференцияларынга киришкен. Бистиң студенттеривис «Келир үеже базым», «Катанов номчулгалары» деп эртем-практиктиг конференцияларның доктаамал киржикчилери болгаш тиелекчилери. Бойдус-география болгаш кедээ ажил-агый факультеттериниң студенттери эртен чылын «Мурнуу Сибириниң болгаш аңаа чоок девискээрлериниң экологиязы» деп Абакан хоорайга эртен делегей чергелиг конференцияга киришкен, элээн каш кижиге шаңналдык черлерин элэээн.

Студенттериниң чыл санында эртен эртем-практиктиг конференциязынга бедик үнелелди алган шинчилел ажилдары «ТывКУ-нуң студенттериниң эртем ажилдарының чыныдызынга» парлап турар. Эртен чылын университеттин иштинге эртемнер аайы-биле студентчи олимпиаданы үш дугаар чыл эрттирген. Аңаа аңгы-аңгы факультеттерден 168 студент киришкен, ооң тиелекчилеринге өртектиг белектерни болгаш ашка шаңналдарын тывыскан. Студенттер Кызыл-Мажалыктын №2, Туранның №1, Хандагайтынның, Торгалыгының, Мөрениниң, Эрзиниң ортумақ школаларында, Кызылдын №9 гимназиясында, №15 школа-лицейинде боттандырып турар эртем-практиктиг төлөвилелдерде идепкейлик киржип турар. Чижээ, хүндүскү салбырның студенттериниң 47 хуузу эртем ажилдарында хаара туттунган.

2006 чылда 5 студент ТР-ниң Чазааның Даргазының стипендиязын, 1 кижиге РФ-тиң Президентиниң стипендиязын алган.

— **Университеттин эртем-шинчилел баазаны сайзырадыры-биле тускай программа көрдүнгөн бе?**

— 2003-2007 чылдарда ТывКУ-нуң сайзыралының программазы дооступ турары-биле «2008-2012 чылдарда университеттин стратегтиг сайзыралының программасы» ажилдап кылдынып турар. Программа чүнү-даа мурнунда дээди өөредилге чериниң эртем-шинчилел улаанышыкын ажилдарын күштелдирерин, эртем черлериниң четкизин калбартырын көрүп турар. Ол езугаар университеттин чанынга Эртем-шинчилел институтун, парктиг, оранжереялык болгаш теплицалык Ботаника садын, Виварияны ажилдары планнаттынар.

ТывКУ-нуң Эртемденнер чөвүлелиниң шийтири-биле 2007 чылды университеттин материал-техниктиг база лабораторлулг херексел баазанын быжыгларының чылы кылдыр чарлаан. Университеттин угаан талазы-биле амгы күчү-күжү, шинчилелдериниң улаанышыкын бөгүнгү эртемнерин мурнунда шинчилээри негетинип турар эң берге айтырылганы шийтирелтер арга-шинектиг. Үстүнде айтканым программаны хүлээп алгаш, долузу-биле боттандырыптар болза, ТывКУ Сибирь федералдык округта бир башкарыкчы эртем төвү апарының аргазы бар.

Юрий КӨК-ООЛ
чугаалашкан.

(Толық. Эгеzi 5-ки арында).

Ынчаарда Россия Федерациясының Конституциясының 76 чүүлүнүн 5 кеззеңге дүүштүр Россия Федерациясының субъектилеринин хоойлулары болгаш өске-даа нормативти эрге-хоойлу актылары Россия Федерациясының харыылаар айтырыгыларының талазы-биле, чок-ла болза Россия Федерациясының болгаш ооң субъектилеринин кады харыылаар айтырыгыларының талазы-биле хүлээп алдырган федералдыг хоойлуларга чөрүшкөк болбас журлуг. Ынчап кээрге, Россия Федерациясының субъектилеринин хамаатыларның соңгулда эргелеринин боттандырылганының айтырыгларын өйлеп таарыштырып турар эрге-хоойлу актызы «Россия Федерациясының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдары» Федералдыг хоойлуга удурланышкак болбас журлуг.

Ындыг болганда, Россия Федерациясының хамаатыларының күрүнө эрге-чагырга органнарын болгаш тус чер бот-башкарылга органнарын соңгуур база ынаар соңгулар конституусчу эргезинин боттандырылганының кол магадылалдары №67-ФХ Федералдыг Хоойлуунун харыылаар айтырыгы болур, а күрүнө эрге-чагырганының болгаш тус чер бот-башкарылганының органнарынче соңгулдарда ол эргелеринин хандырылганын болгаш камгалалы соңгулдарының деңгелин барымдаалап федералдыг тускай хоойлулар-биле болгаш Россия Федерациясының субъектилеринин хоойлужудулганы-биле өйлеп таарыштырар.

3.1. Хамаатыларының идепкейлиг соңгулда эргези дээрге – Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарын соңгуур эрге-дир, ооң конституусчу бүдүш-шынары Тыва Республиканың Конституциясының 28 чүүлүнүн 1 кеззеңден, 54 чүүлүндөн база 97 чүүлүнүн 1, 2 кезектеринден сыстып үнген болгаш 2006 чылдың июнь 23-те №1869-УХ-1 «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуунун дүрүмнери-биле тодараттырган.

Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле соңгулдарында Тыва Республиканың девискээринде чурттап, хүндүскү хевиринин өөредилгези-биле өөренип турар база ниити чуртталга черинин аайы-биле түр турар черинде (өөредилге албан черинин турар черинин аайы-биле) бүрүткеткен, өскээр чугаалаарга, чурттап турар чери соңгулда округунун кызыгаарындан дашкаар черде турар хамаатыларга идепкейлиг соңгулда эргезин бээринин үндезинеринин дугайында айтырыгы шинчилеп тура, чурттап турар чери соңгулда округунун кызыгаарындан дашкаар черде турар хамаатыларга идепкейлиг соңгулда эргезин хоойлу езугаар берген туруп болурун доктаадып турар №67-ФХ Федералдыг хоойлуунун 4 чүүлүнүн 4 пунктузунун дүрүмүн чүнүң-даа мурнунда үндезин болдурган.

Ынчап кээрге, Федералдыг хоойлуунун үстүнде айыттырган дүрүмүнүн дорт утказын барымдаалап, Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле соңгулдарында Тыва Республиканың девискээринде чурттап, хүндүскү хевиринин өөредилгези-биле өөренип турар база ниити чуртталга черинин аайы-биле түр турар черинде (өөредилге албан черинин турар черинин аайы-биле) бүрүткеткен хамаатыларга идепкейлиг соңгулда эргезин бээринге 2006 чылдың июнь 23-те №1869-УХ-1 «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуунунда оларга ындыг эргени берип турар тускай дорт норма-чижек үндезин болур журлуг деп түңнелге келген.

Ындыг туруш эрге-хоойлулук күрүненин конституусчу принциптери-биле, дең болгаш чөптүг чорук-биле (Тыва Республиканың Конституциясының 1, 18 болгаш 19 чүүлдери) дүжүп турар, оларга дүүштүр эрге-хоойлу норма-чижеэни эрге-хоойлулук тодаргай чоруунун (res iudicata) ниити хүлээп көргөн принциви, тодаргайы, ийи уткалыг эвези хоойлуунун болгаш судтун мурнунга шуптунун дең чоруунун конституус-

чу принциптендэн ужукулган, чүге дээрге ындыг дең чорукту эрге-хоойлу норма-чижектерин бүгү эрге-хоойлу ажыглакчылары чаңгыс аай билип алган болгаш тайылбырлаан негелделер турда чүгле хандырган туруп болур; а эрге-хоойлу норма-чижеэнин тодаргай эвези эрге-хоойлу ажыглакчыларының чорудулганында ону кызыгаар чокка бодуну-биле тайылбырлаар арганы бээр болгаш кара туразында аажылалга, а ынчап кээрге – дең чоруктун принциптеринин болгаш хоойлуунун өндүр күштүүнүн хажыдышыкынынга чедирер.

Оон аңгыда, Тыва Республиканың Конституция суду үстүнде айыттырган турушту илередип тура, хамаатыларының соңгулда эргелери-биле холбашкан эрге-хоойлу харылзаалары бодунун бүдүш-шынары-биле хөй-ниитинин эрге-хоойлу харылзаалары болур дээрин кичээңгейге ап турар. Кол нуруузунда олар хамаатыларының улуг кеззеңин эрге-ажыктары-биле холбашкан болгаш хөй-ниити ужур-уткалыг болур база субъектилеринин аразында эрге-хоойлу харылзааларын тургузар, оларның бирээзи эрге-чагырганың бүрүн эргелерин эдилээн болур болгаш ук харылзааларга өске киржикчини киржиринин чурумун болгаш негелделерин тодарадыр. Ындыг харылзааларга «хоойлуунун чөпшээрээни чүүлдер шуптузу хоруглук» деп принципти ажыглаар, ындыг чүүл идепкейлиг соңгулда эргезин бээринге тода болгаш чиге үндезиннери, негелделерни болгаш чурумну хоойлу езугаар быжыглаарының эргежок чугулазын көрүп турар. Хамаатыларының соңгулда эргелери-биле холбашкан хөй-ниитинин эрге-хоойлу харылзаалары Россия Федерациясының Хамааты чорудулга хоойлуунун «Хөй-ниитинин эрге-хоойлу харылзааларындан тывылган черектеринин талазы-биле бүдүрүлгө» деп I кеззеңин III ишти ки кеззеңин дүрүмнери-биле бадыткатынган, оларга дүүштүр соңгулда эрге-хоойлу харылзааларындан үнген маргыштарны сайгарар.

3.2. Бо тайылбыр хамаатыларының соңгулда эргелеринин хандырылганын болгаш камгалалын Россия Федерациясының болгаш Россия Федерациясының субъектилеринин кады харыылаар айтырыгыларынга хамаарыштырган болгаш соңгулдарының деңгелин аайы-биле федералдыг тускай хоойлулар-биле база Россия Федерациясының субъектилеринин хоойлужудулганы-биле өйлеп таарыштырар дээрин илереткен. Ынчап кээрге, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдарында Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар Россия Федерациясының хамаатыларының соңгулда эргелеринин хандырылганы болгаш камгалалы «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуунун өйлеп таарыштырар чүүлүнге хамааржыр, ооң ишинде айыттырган хоойлу-биле Хоойлужудулга палатазының чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан соңгутуруп турар депутаттарының соңгулдарында чурттап турар чери соңгулда округунун кызыгаарындан дашкаар черде турар хамаатыларга идепкейлиг соңгулда эргезин бээринин айтырыгыларын база өйлеп таарыштырган турар журлуг.

Бо Доктаалдың 3.1 пунктузунда доктаатканын езугаар алырга, ук бүрүн эрге №67-ФХ Федералдыг хоойлуунун 4 чүүлүнүн 4 пунктузунун дүрүмнеринден ужукулган. Ынчаарда, соңгулда эрге-хоойлу харылзааларының доктааттыган хөй-ниити эрге-хоойлу шынарын барымдаалаарга, ол бүрүн эрге республиканың хоойлу бодарадыкчызының дискрециялыг эргези болур, хоойлу бодарадыкчызы чурттап турар чери соңгулда округунун кызыгаарындан дашкаар черде турар хамаатыларга идепкейлиг соңгулда эргезин берип-даа, бербейн-даа барып болур.

Оон аңгыда, хоойлу бодарадыкчызының үстүнде айыттыган дискрециязы кандыг-даа өске күрүнө болгаш (азы) өске-даа органнар (соңгулда комиссиялары, судтар болгаш оон-даа өске) ындыг эргени бээр, чок-ла болза дөмейлештирилге-биле ындыг эргени «тывар» бүрүн эргелери чок дээрин көрүп турар, чүге дизе хөй-ниитинин эрге-хоойлу харылзааларынга дөмейлештирилгени болдурбас. Оон өске чүүлдер дээрге, хоойлу бодарадыкчызының орнун солааны база айыттыган органнарын бүрүн эргелерин эмин эрттиргени болур.

Тыва Республиканың Конституциясының тайылбырлатынып турар норма-чижектеринин тодараттырган конституусчу-эрге-хоойлу утказын барымдаалап чоруттунган «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуунун дүрүмнеринин анализи айыттыган хоойлууда Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле соңгулдарында хүндүскү хевиринин өөредилгези-биле өөренип турар база ниити чуртталга черинин аайы-биле (өөредилге албан черинин турар черинин аайы-биле) бүрүткеткен, чурттап турар чери соңгулда округунун кызыгаарындан дашкаар черде турар хамаатыларга идепкейлиг соңгулда эргезин берип турар тускай дорт норма-чижектин чогуң көргүзүп турар.

Оон-биле чергелештир Тыва Республиканың айыттыган Хоойлуунун 5 чүүлүнүн 2 пунктузунга дүүштүр бадылаашкын хүнүнде 18 хар назы четкен, чурттап турар чери чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун девискээринде турар Россия Федерациясының хамаатылары хамаарышкан чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Хоойлужудулга палатазының депутадын соңгуур эргелиг; хүндүскү хевиринин өөредилгези-биле өөренип турар база ниити чуртталга черинин аайы-биле түр турар черинде (өөредилге албан черинин турар черинин аайы-биле) бүрүткеткен хамаатыларга хамаарышкан соңгулда округунда чурттап турар черинин аайы-биле бадылаарынга шаптараазын турбас.

Үстүнде айыттыган чүүлдерни өөренип көргөш, Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле соңгулдарында хүндүскү хевиринин өөредилгези-биле өөренип турар база ниити чуртталга черинин аайы-биле түр турар черинде (өөредилге албан черинин турар черинин аайы-биле) бүрүткеткен хамаатыларга идепкейлиг соңгулда эргезин республиканың хоойлу бодарадыкчызының бербээни айыттыган хамаатыларының соңгулда эргелерин хажытканы кылдыр үнелеп болбас деп түңнелге келген, чүге дизе хоойлу бодарадыкчызы аңаа хоойлужудулганың бергени бүрүн эргелеринин иштинге хөделген болуп турар.

Ук түңнел Россия Федерациясының Конституция Судунун эрге-хоойлу туружу-биле дүжүп турар, ол бодунун 2002 чылдың январь 22-де хүлээп алганы №2-П Доктаалында идепкейлиг соңгулда эргезин кызыгаарлап болурун айыткан, «Россия Федерациясының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдары» Федералдыг хоойлу (4 чүүлүнүн 4 болгаш 5 пунктулары) Россия Федерациясының субъектилеринин күрүнө эрге-чагырга органнарынче соңгулдарда идепкейлиг соңгулда эргезинин боттандырылганын тодаргай девискээргерге хамаатынын доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турары дээн ышкаш негелде-биле холбап, оон-биле чергелештир идепкей чок соңгулда эргези ындыг чергелиг негелделер-биле кызыгаарлаттынмас, чүге дизе оон өске чүүл Россия Федерациясының Конституциясынга удурланышкак болуп болур деп чүүлү үндүргөн.

Айыттыган чүүлге үндезилеп, Тыва Республиканың Конституциясының 119 чүүлүнүн 3 кеззең, «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституусчу хоойлуунун 1 чүүлүнүн 1 кеззең, 71, 72, 73 болгаш 91 чүүлдерин удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Конституция судунун

ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Россия Федерациясының Конституциясының, 2002 чылдың июнь 12-де №67-ФХ «Россия Федерациясының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдары» Федералдыг хоойлуунун (2006 чылдың декабрь 30-де редакциялааны-биле) база 2006 чылдың июнь 23-те №1869-УХ-1 «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуунун дүрүмнери-биле системниг харылзаалыг Тыва Республиканың Конституциясының тайылбырлаттыган дүрүмнери-

нин конституусчу-эрге-хоойлу утказының доктаадып тодаратканы болза:

1.1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле соңгулдарында Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар, хүндүскү хевиринин өөредилгези-биле өөренип турар база ниити чуртталга черинин аайы-биле түр турар черинде (өөредилге албан черинин турар черинин аайы-биле) бүрүткеткен хамаатыларга идепкейлиг соңгулда эргезин бээринге үндезин болза, 2006 чылдың июнь 23-те №1869-УХ-1 «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуунунда тускай дорт норма-чижек болур журлуг.

1.2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле соңгулдарында Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар, хүндүскү хевиринин өөредилгези-биле өөренип турар база ниити чуртталга черинин аайы-биле түр турар черинде (өөредилге албан черинин турар черинин аайы-биле) бүрүткеткен хамаатыларга идепкейлиг соңгулда эргезин республиканың хоойлу бодарадыкчызының бербээни айыттыган хамаатыларының соңгулда эргелерин хажытканы кылдыр үнелеттинген туруп болбас.

2. Бо Доктаалдың тайылбыр болгаш резолютивтиг кеззеңде илереттинген Тыва Республиканың Конституциясының тайылбырлатынып турар норма-чижектеринин конституусчу-эрге-хоойлу утказы эрге-хоойлу ажыглаар практикага оларның оон өске тайылбырлаашкынын болдурбас, а ол ышкаш «Россия Федерациясының суд системазының дугайында» Федералдыг конституусчу хоойлуунун 6 чүүлүнүн 1 пунктузунун күжү-биле албан езузуну, ниити күүселделиг болур болгаш Россия Федерациясының бүгү девискээринге чугаажок күүселделиг болур.

3. Тайылбырлаттыган конституусчу дүрүмнеринин бо Доктаалдың резолютивтиг кеззеңин 1 пунктузунда доктааттыган конституусчу-эрге-хоойлу утказы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдарында Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар, хүндүскү хевиринин өөредилгези-биле өөренип турар база ниити чуртталга черинин аайы-биле түр турар черинде (өөредилге албан черинин турар черинин аайы-биле) бүрүткеткен хамаатыларда идепкейлиг соңгулда эргезинин бар азы чогу шийтирилгил ужур-утканы ойнаан болгаш 2006 чылдың октябрь 8-те эрткен соңгулдарының түңнелдеринге салдарлыг болган байдалдар-биле холбашкан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көргөнинин дугайында хамаарышкан соңгулда комиссияларының шийтирилгенине калбарып тараар.

4. «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституусчу хоойлуунун 77 чүүлүнүн 1 болгаш 2 кезектеринге дүүштүр бо Доктаал төңчү болур болгаш ону хомудап болбас, ол ону чарлаан соон дарый күштүг болуп кирер, дорт күштүг болур болгаш өске органнарын болгаш албандужалдыг кижилеринин бадыткалын хереглесес.

5. «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституусчу хоойлуунун 76 чүүлүнге дүүштүр бо Доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга база «Тыва Республиканың хоойлужудулга чыындызынга» доп-дораан парлаар. ТЫВА РЕПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУ.

Хамнаашкын

Кижилерни аартып болбас...

Эмчилер-биле дөмей, эртенниң-не аарыг кижилерниң байдалын көрүп, хынап турган мен. 2003 чылда эксперименталдыг эмнээшкени кылып, 25 кижини аңгы эмнээри-биле меңээ дааскан. Артканын олар боттары эмнээр. Агаар-бойдусче эдертип алгаш,

— Хам кижиниң колдыктыг эдилээр эттери дээрге, бирээде, дүңгүр, ол болза аады болур, ийде, орбазы, ол дээрге кымчызы, бөргү, тону, иди, оон өскеде — ээреннер болур. Бо ээренни шортанның кечин сойгаш, Тывада үнүп турар тараа аймаа: кызыл-

турган болза хам кижиниң база ооң дериг-херекселин чүдүргөн аяттары дериткен болур. Чүгө дээрге хам кижиниң энергиязы, күчүзү ол хире күштүг боор. Революция мурнунда тыва чон амыдырал-чуртталгазының аайы-биле эмчи деп чүве көрбээн. Шаанда божудулга үезинде херээжен кижича уругнуң чыдыны доораланы бергенде, уруг сыртты саадай бергенде азы хам чокта хиниң шын эвес кезерге чок апар турган. Амгы үеде стол кырынга чыттырып алгаш, ишти-хырындан сы тудуп, хилинчектеп, кезип божударынга кончула таарзынмас мен. Шаанда тыва кыс улус аът мунар болганындан оларның уруг-савазының аксы чыыртылчак болур турган. Берге божуур кижича деп диагноз салырга, кайгаар кижича дир мен. Хөөредирге, 9 уругну божуур ие кижинин думчуун кижигендириптерге, азырарга, чаш уруг төк кээп дүжер болур болгай. Херээжен улусту, ылаңгы тываларны, кезип божудуп турарынга таарышпайн турар мен.

— Чаа кел чоруур Хаван чылынга хамаарыштыр солунуң номчукчуларыңга чүңү чугаалап болур силер?

— Үнүп келир Хаван чылы чымчак, ажил-ишчи кижилерге аас-кежикти эккээр, күчү-күштү хайырлаар. Бо чылын чаксы үеде күзүрүмнүг хаттыг, ынчалза-даа бодунуу-биле чымчак болур. Боттарыңар безин көрүп көрүнер даан: 40 ажыг градус соок турар ужурлуг үеде 20 ажыг градус болуп турарын. Күске чылы болза арай каржы-хажагай болур, соок. Күс эрте дүжер, соок хаттыг шуурганыг үелер турар. Аарыг кижилер кичээнгеилиг болур болза эки. Кижилер арага-дарыже сундулаваз болза эки. Ногаачимизи дүжүттүг, ойт-сиген, эм ояттар бо чылын арбыны-биле үнер. Чай эки болур. Бичии каанар, ынчалза-даа чеди ай ортандан ыңай экижи бээр. Кижилерниң амыдырал-чуртталгазынга экини күзеп, кадык-чаагай, тодуг-догаа болурун күзеп орак кижича дир мен.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Тыва чоннуң бурунгу чүдүлгези соңгу чүктүң үндезин чоннары-биле бир дөмей хамнаашкын чораанын билер бис. Ук чүдүлгени хөлүн эрттир хувискаалчааш, хоруп, узуткап, харын-даа чамдык хамнар репрессиялаан турза-даа, 20-ги чүс чылдың төнчүзүнде эрги чаңчылдарывысты катап эгидип эгелээнинден хамнаашкын катап база тыва чон ортузунда непереп, тыва хамнар чүгле чуртунда эвес, харын-даа республикадан дашкаар черлерге ажилдап, мырыңай даштыкы чурттарже безин чаладып турар апарган болгай. Бөгүнгү үндүрүлгедө тыва хам Лазо Довуевич Монгуш-биле интервьюну силерге бараалгадыр-дыр бис, эргим номчукчу

дагылгалар кылып, ооң-биле холбап эмнеп турган мен. Ылаңгыда тарбыдаар арганы ажыглап тур мен. Даштыкы чурттарда кижиниң кылган ажылының түңнели-биле көөр. 5 чыл улаштыр аңаа барып ажилдап тур мен. Эрткен чылын сентябрьда бир ай ажилдадым. Германияга Фрайбург деп хоорайның музейинге тыва хамнарның делгелгези чайладыр ажитыңган турган. Ол хамнар дугайында делгелгени хагаш, шупту тырттырар чуруктары тырттырып, үндүрер чуруктары үндүрүп алгаш келдим. Ноябрь айда

тас, арбай, чиңге-тарааны иштинче суккаш, кылып алган мен. Мооң утказы чүл дээрге, балык дээрге Суг ээренни болуп турар. Суг чок болза, амыдырал чок. Тараа-быдааны утказы — суг чокта тараа-быдаа үнмес, тодуг-догаа черле болбас дээн. Ары өө домнаарыңга кончуг ажыктыг болур. Хам кижиниң кымчызы 36 адыр болур, ол дээрге, кижиниң хай-бачыдын кымчы-биле адырар херекселдир. Чамдык хамнар кижилерни дырбанды шааптар, ол кончуг шын эвес, кымчыны хам дом-биле ажыглаар. Кижилерни аартып

— Боттарыңарның допчунамдарыңарны «Шынның» номчукчуларыңга таныштырып көрүңер, Лазо Довуевич?

— Мен 1950 чылдың февраль 17-де чырык көрүп бодарап, Бурган авыралында Пар чылында демир олуттук, 5 сарыг меңгилиг болуп төрүттүнген мен. Бо чылын мээң төрүттүнген хүнүм Шагаа хүнү-биле капсырлашкан. Ол 19 чыл болгаш-ла, Шагаа хүнү-биле дүжүп келир чүве. Бодум Чөөн-Хемчикке Хорум-Даг деп черниң Шык-Бажыңга төрүттүнген мен. Дагып турар оваа бажында чердир ийин. Минниң кээримге, Би-Хем кожуунуң Ээрбек деп черге чурттап турар улус чораан бис. Ол-ла хевээр «Кызыл тараачын» совхозтуң Ээрбек салбырынга хой мал ажил-агыйыңга, трактористеп, комбайнерлап, механизаторлап, тараа тарыыр черинге ажилдап турган мен. Чылдың дөрт эргилдезинде механизатор кижиниң кылыр ажилдары мындыг-ла болгай.

1981 чылда күрүне филармониязының «Саян» ансамблинге солистеп ажилдап кирип алган мен. Аңаа 1984 чылга чедир ажилдааш, ооң соонда ажил-агыйың, амыдыралдың аайы-биле баштай Ак-Дуруг совхозка механиктеп, оон «Совет Тыва» совхозка клуб эргелекчилеп, садыг эргелекчилеп, аржаан директорлап, спорт-биле холбаалыг ажилдаан мен. «Совет Тыва» совхозундан чоруткаш, Кызыл кожуунуң культура килдининге автоклубка чолаачылап келген мен, ынчан Кара-Кат Очурович культура килдининге автоклуб эргелекчилеп турган. Үргүлчү-ле концерттер көргүзүп, чонга бараан болуп келген мен. «Шын» солун редакциязының чолаачызы, фотокорреспонденти болуп база ажилдап турдум. Кадыкшыл байдалым баксыраанындан редакциядан үңгө, ол-ла хевээр хам ажылы-биле холбажы берген мен.

— Кажан хамнап эгелээң силер?

— Аныяамда трактор-комбайнга ажилдап тургаш эшөөрүмнүң аарыгзы бергенин эскерип кааш, бажын эдип-

суйбап, артыжап-домнап каар турган мен. Эштерим «Лазога бажым туттурган соонда, арага ишкеш безин чүдөвөс апарган мен, дыка-ла эки-дир» — дээр турдулар. «Саян» ансамблинге эштерим Надя Куулар, Солун-оол Соржу, Дамба-Доржу Сат, оон-даа өскелер хуваанак салдыртыр, ооң түңнели шупту шын болурун меңээ чугаалаар турганнар. 1993 чылдан эгелээш хамнарның ажил-агыйыңче шымнып, хамнап эгелээң мен.

— Кандыг аарыгларны эмнеп турар силер?

— Тенек аараан, ужу-бажы аараан кижилерни база мигрень деп аарыгы эки эмнеп турар мен. Сөөлгү үеде ижин-баар аарыын, рак, туберкулез аарыын база кара эмнер дузазы-биле эмнеп эгелээң мен. Хөй кижилер меңээ эмнеттиргеш, солун-сеткүүлге-даа, телевизорга-даа өөрүшкүзүн илередип турганнар.

Май айдан эгелээш дагылда ажилдарын кылып эгелээр мен. Суг бажы дагыыр, тел, пар ыяш, хам ыяш дагыыр, оваа дагыыр дээш, кожууннар кезири. Даштыкы чурттан келген улустар хамнарны хооп алгаш, хөлдер, аржааннарга апарып алырлар, бирээде, олар аарыын эмнедип аарлар, ийде, эрте ажилын кылып алырлар. Сонуургаан кижилер колдуунда эртемденнер, туристер хөйү-биле болур. Олар хамнарның ажилын шиңгээдип, чурукка тырттырып алгаш, даштыкы чуртка чедө бээрге, өттүнген турар.

— Кандыг-кандыг даштыкы чурттарже чораан силер?

— Даштыкылыр хамнарга аарыг-аржыын эттирип алгаш, сонуургап эгелээш, чуртунче хам кижини чалап апар. 2001 чылдан эгелээш, даштыкы чурттарже үнүп эгелээң мен. 2001 чылда Австрияга Монгуш Борахович Кенин-Лопсан-биле кады четтивис. 2001 чылда тыртар, далаар аарыглыг кижини эмнеп каан мен, ол эмчи кижича болган. Швейцарияның Базель деп хоорайында «Мерин иселин спиталь» деп хуу кижиниң госпиталы бар. Мени аңаа ажилдаары-биле чалаан, аңгы кабинетти тускайлап берген.

Лазо Монгуш Латвияның президенти Вике Вайра, ооң өөнүң ээзи Имант Фейерверге-биле. Лазо Монгуштуң фотоархивинден.

Латвия четтим. Ийи неделя дургузунда 190 кижини бот таварыштыр эрттирип эмнедим. Ол улустарның аарыг-аржыын эмнеп каарымга, өөрүп четтиргенин илередип, Дээди Хуралдың даргазының адынга бижээн ийи чагааны чоруткан. Элээн хөй даштыкы чурттарны кезээн мен: Австрия, Швейцария, Германия, Франция, Турцияга база Латвияга 3 катап четкен мен. Латвияга баштай барганымда ооң Президенти Вике Вайра даван-дая бастырмастап аарып турган. Алдын ордузунга дериг-херекселими кедип алгаш эмнеп кирдим. 2004 чылдың январь айда эмнеп каан болзумза, ол-ла чылдың май айда катап чалаан, чедө бээримге аажок чоок хүлээп ал, бажыңынче мени чедирди. 2006 чылдың ноябрьның 5-тен 20-ге чедир Латвияның 3 улуг хоорайларыңга четтим. Ол улус катап май төнчүзүнде агаар-бойдуска ажилдар кылыры-биле мени чалап турар, чалалгазы белен. Амгы үеде планым болза, бо чоокку хүннерде Новосибирскиге 2 неделя ажилдаар болганым. Музыкын Геннадий мооң мурнунда Тывага ажилдап тургаш аарыын меңээ эттирген кижича. Бодунуң кечинге эмнээшкенин хүлээп алган болгаш удуртуп турары «Почта России» деп албан черинин чеди муң хире ажилдакчыларын эмнээринче чалаан. Удуур-чыдар черин, орук-чириин өртээн база белеткеп алган, ам чүгле мени манап турар улус.

— Хам кижиниң дериг-херекселиниң дугайында чугаалап бээр силер бе?

болбас. 12 хар четпээн чаш кижича бурган болур. 60 хар ажа берген кижича база бүгү амыдыралды эртип келген кижича дир. Хай-бачытыг турган болза, ол кижича 60 хар чедир чурттаваз. Хола хараган-биле сыптап каан 36 адырлыг кымчының ужуру чүл дээр-ге чылда 365 хүн бар. Адыгның хапчыындан кылган ээрен: иштинде адыгның сүрүзүн доорааш суп каан. Херээжен кижиниң уруг савазы кудулай бээр таварылгада мооң-биле эмнеп домнаар. Черлик хаванның азыг дизи, адыгның азыг дизи, ээриниң дыргаа, тоорунуң азыгларындан кылдынган ээреннер турар. Сыынның азын дүне када удуп чыткаш диниң кыжырадыр кижилерни домнаарда ажыглаар.

Молдурганың дөнмек сөөгүндө эм сугар херексел кылып алган мен. Оран-танды хам кижича улуг чаяалганы берген болур. От-көс-биле оран-тандының ээлери-биле чугаалажыры. От-көске аш-чемни салгаш, каржы-хажагай аажы-чаң бар болза, хам кижича дүңгүрү-биле ону чавырылдырар база сургаар.

Мээң дериг-херекселим бүрүнү-биле 42 кг чедө бээр. Шаанда хамны хооп аар кижича 3 аъттыг келир турган. Бирээзинге боду, өскелеринге хамны болгаш ооң дериг-херекселин чүдүрүп алыр турган. Чоруур чери ырак

Хоорай мэриясының кичээнгейинге

ЧАРЖЫНЧЫГ АМЫДЫРАЛ

Чурук № 1

«Шын» солун редакциясына Кызыл хоорайның даштыг хавак кырында Мира болгаш Складская кудумчунун бөлүк чурттачылары келген. Оларның тургузуп келген айтыры ижер суг айтыры бергедээн деп турар. Республиканың найысылалы Кызыл хоорайга чурттап олургаш, ижер суг айтыры бергедээн дээрке кайыын боор дээш, ону барып көөрү-биле солунун ажилдакчылары, айтырыг тургузуп келген хамаатыларны эдертип алгаш чоруптувус.

Бир дугаарында, Складская белдирлешке кудумчуга келдвис. Чурттачыларның чугаалап турары-биле бо кудук ноябрьга чедир ажилдап турган. Кудуктан доктаамал суг боду төктүп, кудуктуң адаанда чуртталга бажыңнарынга кышкы үеде айылды тургузуп болурунун байдалы тургустунул кээрге, «Шын» солунга Хевек Хеймерниң «Фото-чурук буруудадып тур» деп чүүлү үнген соонда, ол кудукту дораан дуглап каапкан (чурук № 1).

Бо девискээрде үш ийи каат ниити чуртталга бажыңы-биле катай 200 ажыг өг-бүле ижер суг чок арткан. Ол чоок-кавыда кудук чок. Чурттачыларның чугаалап турары-биле алырга, суг чок канчаап чурттаар боор, оларның чамдыызы Мира кудумчунда «Обувь» баазаның баарында чер ишти-биле чоруткан чылыг сугнуң канализациясының люгун ажиткаш, оон изиг сугну ол чоок-кавының чурттачылары суглап ап турар улус болду (чурук № 2).

Бир талазында изиг суг-биле чем кылыры кадыйка хоралыг. Бо девискээринин чурттачылары арга-чадарда изиг сугну чем кылырынга ажыглап турар. Ийи талазында, хоорайның чылыг-энергия төвүнге база когарал чедирип турарлар. Ол девискээринин чурттачызы О. Монгуштуң чугаалап турары-биле алырга, чоокта чаа бир бичии оол люктан изиг сугну кочалга үндүрүп оргаш оскунарда, холун чирип алган болуп турар. Ам шынап-ла, бис көөрү-үске, ол люкче улуг кижинин кирери берге, ынчангаш суглаан кижилер бичии оолдар эдертип алгаш кээп турарлар. Кыжын соокта ол люктун ишти долу бус, оон канчаап суглап турар улус боор деп кайгап турдувус. Бис хүндүс ажыл шагында чеде бээривиске кижичок болду. Чурттачыларның

каан турар (чурук № 3). Ол хиреде бир өг-бүледен 65 рубльди ай санында ап турар, кандыг-даа квитанция документ бербес. Бодунуң хуу кудуу-биле демей ажыглап турар. Бир эвес чурттачылар өртээн төлеп турар болганда, кудук доктаамал ажылдаар ужурлуг эвеспе. Мира кудумчунун бажында чурттачылар моон суглаары дыка ырак болуп турары-биле, ол девискээринин чурттачылары колдуунда люктан чылыг суг ап турар чылдагааны ында.

Кайда, чүде бир көдээ суур эвес республика найысылалы Кызыл хоорайда олуруп алгаш, суг айтырынынга бергедечи бээри шуут кайгамчык, чаржынчыг амьдырал болуп турар. Бо айтырыны хоорай чагыргазына тургузуп четкен кижилер база бар болду. Олар ооң огулуг харыы албаан хире болду. Амьдырал бергедеп, айтырыг шийтирилтирес апаарга, кижилер эң сөөлүндө солунга келир боор чүве. Ынчангаш чурттачыларның биске чедип келгени таварылга эвес.

Кижичок бодаарга, чагыс кудук хоорай чагыргазының шийтирилештир шыдавас айтыры эвес-ле болгудег. Республиканың кол бүдүрүлгелери Кызыл хоорайда турар болганда, ону хүнү-биле шийтирилештир болур. «Кадыйкыш» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилди боттандырат деп улуг сорулга салып турар болгай бис. Суг дириг организмниң бир дугаар негелдизи турда, ооң-биле чурттачы чонну чедир хандырбайн чыткаш, чурттачы чоннуң кадыйының байдалының дугайында канчап сагыш чооваар бис.

Бо материал парлалга үнүп кээрге, кандыг чүү-даа болза, кижинин кадыйына хоралыг-даа чурттачы чоннуң эң сөөлүг амьдырап турган, чылыг суг ап турган люгун хаап кааптар болза, халап болур эвеспе деп-даа чурттачылар чугаалап турдулар.

Чурук № 2

чугаалап турары-биле кежээ шуула кудук-биле демей ээлчечип алган турар дээр.

Хавак кырының чамдык чер бажыңнарында казып каан кудуктарлыг улустар база бар. Ол кудуктарның ханызы 20 ажыг метр. Кыжын ол кудуктарның суу

Чурук № 3

соглуп каар чүве-дир. Ынчангаш чурттачыларның бир бергедеп турар чүвези ында.

Ол чоок-кавыда кудук бар бе деп чурттачылардан айтырдым. Мира кудумчунда «Бараанны мөөнү-биле садар рынок» КХЭ-ниң чанында кудук бар дидилер. Оон суглаары шуут берге диштилер. Ол кудуктун ээзи угбавыс кежээ 5 шактан 6 шакка чедир, эртен 8 шактан 9 шакка чедир ажылдадыр, хүндүс шоочалап

Хоорай чагыргазы тускай ажылчы комиссиядан тургускаш, бо айтырыны сайгарып чугаалажып, хавак кырында Комсомольская кудумчунун бажында, Мира болгаш Складская кудумчунун чурттачыларын ижер суг-биле хандырат талазы-биле таарымчалыг байдалдан тургузуп, тодаргай хемчегден ап көрүнер.

Сергей ХЕРТЕК.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

ШҮЛҮКЧҮ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Республиканың уругларның школа-интернадының өөреникчилери болгаш башкылары эрткен четвергте Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, чогаалчы Зоя Намзырайны коллективинче чалап, солун ужуражылганы эрттирген.

Зоя Алдын-ооловна уругларга чогаал ажылының дугайында болгаш бодунун амьдырал-чуртталгазынга хамаарыштыр өөредиглиг чүүлдерни чугаалап, чагыг-сүмезин берген. Өөреникчилерниң салган хөй айтырыларынга харыылаан.

З.А. Намзырайның дыка хөй шүлүктери ырлар апарган болгаш, ужуражылга шүлүкчү-биле кадый Тывада ат-сураа алдаржаан композиторларның бирээзи Данзын Кертик-оол база Тыва Республиканың алдарлыг артизи, ыраажы Титов Санчат олар база ужуражылгага киришкен. Юбиларның чогаатканы хөй шүлүктөргө бижиттинген ырларны олар башкылар болгаш өөреникчилерниң дилээ-биле ужуражылганың киржикчилеринге бараалгаткан.

ДУРЖУЛГА СОЛЧУП...

Кызыл кожуунун Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңының «Ырлажылы» бөлүүнүң ыраажылары (удуртукчузу Екатерина Хертек) бо удаада Би-Хем кожуунунун Туран хоорайга концерттиг аалдап четкен.

Интернационалчы чурттакчылыг хоорайның көрүкчүлери ол хүн Марк Оюн аттыг Культура бажыңының концерт залына хостуг олут чок кылдыр чыылган.

Би-Хем кожуун чагыргазының культура килдизинин эргелекчизи Ольга Бай-Кара коллегаларын уткуп, туранчыларга таныштырып, концертти Екатерина Хертек-биле кадый башкарыкчал эрттиргени солун. Концерт соонда, ийи кожуунунун культура ажилдакчылары ажыл-агыйы дуржулга солчуп, «төгерик столду» эрттирген.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистин эргим ававыс, кырган-ававыс, хүндүлүг кативис Сырбыкай Хоюговна ШОН-ООЛ февраль 10-да 70 харлаар. Ававыс Тес-Хем кожуунунун Белдир-Арыг сумузуна төрүттүнген. Күш-ажылчы базымын Тес-Хем кожуунун Чодураа совхозунга малчыннал эгелээн. Ававыс малчыннал ажилдап чораан үезинде доктаамал бедик көргүзүлери дээш Күрүнениң болгаш Чазактын дээди шаңналы «Ленин орденниң» база «Күш-ажылдың хоочуну» деп хүндүлүг аттарның эдилекчизи. Ол 5 кызынын, 14 уйнукарының энерелдик кырган-авазы, Маадыр ие. Ававыска каң дег быйыг кадыйкылды, ааскежикти, кезээде сүлдизи бедик, узун назын назылаарын күзедивис.

Уруглары, уйнуктары, күдээлеринден.

Ленин, 18 дыңнадып тур

2007 чылдың январь 29-тан февраль 4-ке чедир республикага 109 кем-херек үүлгедишкени бүрүткеттинген, ооң иштинден 66-зын изии-биле илередип тыпкан. Бо үең дүргүзүндө 5 өлүрүшкүн, кижиниң кадыйына өжөгээр 8 хора чедиришкени, ооң иштинден ийи кижичок амы-тынындан чарылган, 5 күштээшкени, 8 үптээшкени, 43 оорлаашкын болган, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу езуугаар эвес шыгжааны, бодунга ап чорааны 15, боо болгаш ок-чөмзөкти чөпшээрел чокка шыгжааны болгаш бодунга ап чорааны 5 факт-барымдаа илереттинген.

Улуг-Хем кожуун. Январь 30-де 17 шак 05 минута үезинде Чодураа суурнун Шойдун кудумчунун №75 бажыңының чанындан хөрээнге бижеткеткен эр кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. Каразыттырып турар Чодураа суур чурттуг ажилдавайн турар хамаатыны тудуп хоругдаан. РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 105 чүүлүнүң 1 кезээ-биле кеземче хөрээн оттурган.

Истелгени Улуг-Хем кожуунун прокуратуразы чорудуп турар.

Өвүр кожуун. Январь 31-де 06 шакта Өвүр кожуунунун Торгалының участок эмгелезинге суурнун Доржукай кудумчунда бажыңдан хөрээнге бижеткеткен Чаа-Суур суурнун чурттакчызы 23 харлыг хамаатыны эккелген, ол балындан чок апарган. Өлүрүшкүңгө каразыттырган Торгалыг суурнун чурттакчызы хоругдаттырган. РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 111 чүүлүнүң 4 кезээ-биле кеземче хөрээн оттурган.

Бай-Тайга кожуун. ТР-ниң Иштики херектер ямызының бөлүк ажилдакчылары мал оорлаанының дугайында дыңнадыгны истеп чорааш, аргадан конопля

чыттыг үнүштөн кылган 27 шоодай наркотиктиг бүдүмелди шыгжап каан черни тыпкан. Ооң ортумаак деңзизи 245 кг хире болган. Бай-Тайга кожуунун иштики херектер килдизи истелгени чорудуп турар.

Кызыл кожуун. Февраль 1-де 10 шакта Каа-Хем кожуунун «Көк-Тей» шагдаанын орук постузуңга «ГАЗ» маркалыг машинаны хынап тургаш, ооң пассажириниң бирээзиниң карманындан 24,945 грамм деңзилиг гашиш деп наркотиктиг бүдүмелди тыпкан. РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 228 чүүлүнүң 1 кезээ-биле кеземче хөрээн оттурган. Истелгени Каа-Хем кожуунун иштики херектер килдизи чорудуп турар.

Сүт-Хөл кожуун. Рейд үезинде февраль 2-де Алдан-Маадыр суурнун Суруг деп черде чурттап турар 47 харлыг хамаатыдан документ, чөпшээрел чок Т03 маркалыг аңнаар боону, ок-чөмзөкти, херекселдерни тыпкаш, хавырган. Оларны хыналдаже чоруткан. Истелгени Сүт-Хөл кожуунун иштики херектер килдизи чорудуп турар.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлөттүр килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9050. Чагыг 15.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациясының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүттээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиясына парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыганы саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.